

bölcs rajzolt köröket, hogy betakarja a
szél, vagy római tiszt rúgja a nap felé.
Nincs bölcs könyv. Aki ír és aki olvas, a
bölcs. Nem volt papirusz, pergamen és agyag;
bölcs már volt, szavakat hexameterbe ki
rött, és isteneket, hősoket is dala
őrzött meg tovatűnt ezredek ágain.
Nem volt könyv azidőn, és közelít a kor:
képernyők veszik át azt, ami pergamen,
ékírás s az agyag, és hieroglifek,
kódex, Corvina volt egykor a polcokon.
Nem lesz jobb a világ. Mégse hiszem, hogy a
könyvtől volt a korunk bölcs, hisz az emberek
régén s most ugyanúgy ölnek, ölelnek is.
S mégis szép a betű, pergamen és agyag,
táblák, Tóra-tekeres, Corvina kincsei:
tükrünk háta mögöl régi szemünk figyel.

Nyéki Lajos

A Tragédia – Párizsból nézve¹

(Kísérlet egy sokat vitatott, félreismert mű komplex elemzésére)

A jelen szöveg egy találkozás eredménye. A François Truffaut-ról elnevezett Párizs-környéki színházi és film-szakközépiskola növendékeinek 1995 elején az a különös ötletük támadt, hogy bemutatják Madách művét, a nagy falaton úgy osztzkodva, hogy minden szín más-más osztályra jutott. A terv 1995 májusában meg is valósult egy hatórás monstrum-előadás keretében, amelyet egy Gregoire Calliès nevű színházi szakem-

Nyéki Lajos dolgozatából ezúttal részleteket közlünk. A teljes tanulmány a Palócföld könyvek új folyamának első kötetében lát napvilágot. (A szerk.)

¹ Ez a tanulmány egy eredetileg franciául, francia olvasók számára készült szöveg átdolgozása: *La Tragédia de l'Homme d'Imre Madách* (Environnement culturel d'un chef-d'oeuvre méconnu), in *Des Sabbataires à Barbe-Bleue – Divers aspects de la littérature hongroise, Langues & Mondes*, Paris, 1997., 59–93. old.

ber rendezett azzal a céllal, hogy marionette-színpadra dolgozza át Madách misztériumát.² A lelkes fiatalok, tudatában a vállalkozás nehézségének, a párizsi magyar tanszékhez fordultak, hogy bővebb ismereteket szerezzenek Madáchról, hogy művét szélesebb kulturális környezetbe helyezhessék. Így kerültek kapcsolatba a már nyugdíjas professzorral, aki jó ötven évet töltött el Madách társaságában, újra és újra olvasva, kommentálva, feszegetve sokat vitatott műve titkait.

Madách: személyes ügy

E szöveg írója Balassagyarmaton született, kora ifjúságát a Madách utca 4. szám alatt töltötte, néhány lépésre a Vármegyeházától, ahol Madách közéleti szerepét megkezdte, amelynek nagytermében ülésezett a megyei közgyűlés, ahol a Tragédia jövőjéről írója a centralisták szellemében tevékenykedett, az ország korszerűsítését a központi hatalom megerősítése révén kívánva megvalósítani, így akarván felszámolni a nyomasztó provincializmust, amelytől az egész ország, de különösképp Nógrád megye szenvedett. Mint ismeretes, ugyanebben a teremben ismerkedett meg Fráter Erzsivel, annyi öröm és megaláztatás forrásával; 1852-ben a közeli Csesztvén tartóztatták le Rákóczy Istvánnak, Kossuth titkárának rejtegetése miatt.

Nem is kell hangsúlyozni, hogy a gimnáziumi évek alatt a *Tragédia* több volt számunkra, mint kötelező olvasmány. Szinte testközeliségbe kerültünk Madáchcsal, valóságos kultusz alakult ki a költő személye körül, különösen a felsőbb osztályosok között, akiknek ez a kiváltság is jutott, hogy részt vehettek a Madách Társaság ülésein. Ebben a körben, a helyi nagyságokon túl olyan országos jelentőségű személyiségeket is alkalmuk volt hallani, mint Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, vagy Németh Antal, a Tragédia egyik legjobb ismerője, legavatottabb rendezője a Nemzeti Színházban. 1933-ban Németh Antal írta meg a Tragédia fél évszázados színpadi pályafutásának történetét. Akik részt vettek előadásán, sosem fogják elfelejteni szemléltető ábráit, azt a lendületes lelkesedést, amellyel a madáchi mű színpadi geometriáját a hallgatóság előtt ábrázolta világosan és érzékletesen.

Félreismert remekmű?

Akik ismerik a franciára fordított magyar irodalmi művek bibliográfiáját, talán vitába szállnak ezzel a megfogalmazással. Henri Toulouze, a magyar vonatkozású francia könyvek ihletett bibliográfusa, egy a párizsi Magyar Intézet által 1992 márciusában

² Az ötlet nem új, 1937-ben Blattner Géza is megpróbálkozott bábjáték-feldolgozással Párizsban, lásd *Matúra*-kiadás, 1992., 132. old. Egyébként Calliès terve is megvalósult: 1998. március 17 és 20 között három ízben adták elő a *Tragédiát* a strasbourgi „Fiatalok színházában” (*Théâtre Jeune Public*) vagy hatvan különböző nagyságú bábúval, elektromos gitár-kísérettel, súlyos vörös függöny előtt; az Úr hangját női szereplő szólaltatta meg...

kiadott füzetben mintegy hét Tragédia-fordításról számol be, nem számítva a többé-kevésbé módosított reprízeket. Ez a füzet abból az alkalomból jelent meg, hogy a francia Nemzeti Színházi Főiskola növendékei, rendező-tanáruk, Pierre Vial vezetésével vizsgálóadásul választották ki Madách művét.³

Az iménti sorokból kitűnik tehát, hogy Madách még Franciaországban sem tekinthető ismeretlennek. Véleményem szerint viszont még itthon is jobbra *félreismert*. S így válik nyilvánvalóvá, hogy mennyire hasznos a mű minél szélesebb kulturális keretben való elhelyezése. A francia diákok óhaja így találkozik a magyar irodalomtörténet és kritika követelményeivel.

A „kulturális környezet” különböző vonatkozásai

A kulturális környezet fogalma rendkívül komplex; hat aspektusát kívánom itt kifejteni, melyek a következők: 1) *történelmi*, 2) *családi* (társadalmi, földrajzi), 3) *politikai*, 4) a szorosabb értelemben vett *kulturális*, de teljes hatáskörét figyelembe véve, amelybe beletartozik az ország korszerűsítése, a főváros, mint művelődési központ kialakulása, a legfőbb intézmények (Akadémia, könyvtárak, színházak) megalapítása, a művészi alkotások (szobrászat, festészet, építészet) színvonala, majd 5) az *irodalmi* szempont, különös tekintettel a nemzeti és világirodalmi előzményekre, és végezetül 6) az *ideológiai* szempont, vagyis a mű filozófiai, teológiai és tudományos vonatkozásai. Újabban felmerült a *faktoriális elemzés* (*analyse factorielle*) műszó az ilyen komplex megközelítés jellemzésére.

Mielőtt a tárgyalásra térnék, nem árt – még magyar olvasók számára sem –, ha nagy vonásokban felvázolom a Tragédia tartalmát. Az összefoglalás nem semleges művelet; hogy milyen vonásokat tartalmaz, milyeneket hangsúlyoz, illetve hallgat el, vagy rak félre, mindez nagyon jellemző és nagy hatással van a továbbiakra.

Madách műve filozófiai kicsengésű drámai költemény,⁴ amely leginkább a középkori misztériumokra emlékeztet. Főhőse az egész emberiség, amelyet három alak személyesít meg, a történelmi színek során állandóan változtatva identitását: Ádám, az akarat, az erő, a harc megtestesítője, Éva, az affektivitás, az élet-principium szimbóluma, és Lucifer, ennek a planetáris drámának a *raisonneur*-je,

³ Hanus Erzsébet, akkoriban lektor a párizsi Keleti Nyelvek és Civilizációk Intézetében, részletesen beszámol az eseményről a párizsi Magyar Intézet kiadványában (*Chaiers d'Études Hongroises*, 4/1992., 203–205. old.) Megtudjuk a cikkből, hogy a „kaland” azzal kezdődött, hogy a Konzervatórium igazgatója, Pierre Miquel, Budapesten járva felfigyelt Madách művére, pontosabban a pesti kollégák felhívták rá a figyelmét. Az előadás értékelésére még visszatérünk.

⁴ Túlzás lenne Madáchot filozófusnak tekinteni, ha ez a cím csak rendszerteremtő elméletet illet meg. Vitathatatlan viszont, hogy a szintetikus gondolkodás mestere volt, már abban az értelemben, hogy rendkívül sok irányzatot olvasott – ironikusabb megfogalmazásban: *ollózott* össze.

Madách szavai szerint, „a rideg, számító értelem”, „a tagadás ősi szelleme”. A költemény 15 színéből az első három mitologikus keret: a teremtés napján az égben, majd a paradicsomban, aztán, a kiűzetés után, egy paradicsomon kívüli „pompás vidéken”⁵ játszódik le. A két főszereplő, Lucifer mágiájának a hatására, egymást követő hét történelmi álomkép formájában átéli az emberiség jövőjét: a fáraók Egyiptoma a személyes dicsőséget képviseli, a „milliók egy miatt” jelszavával az abszolutizmust ábrázolja (leplezi le); Miltiadész Athénjében a demokrácia demagógiává fajul; a római szín menekülés a testi gyönyörökbe, amelyből Péter apostol szózata ígér csak felszabadulást. De ezt az optimista mozzanatot meghazudtolja a következő, a konstantinápolyi jelenet, ahol a vallást megcsúfolja az eretnekégető fanatizmus. A színhely változik: Prágában vagyunk, Rudolf császár udvarában, ahol Ádám, Kepler alakjában, az asztrológiát művelve, elárulja a tudományt. Itt a jelenetek sora megszakad, Ádám-Kepler részegen – álom az álomban – Danton bőrében megéli a francia forradalmat. Már azt hiszi, hogy guillotine-halál áldozata lesz, amikor Lucifer, vállára ütve, felébreszti. Újra Prágában vagyunk – ez a tizedik kép – Ádám-Kepler újabb eszményeket tűz ki maga elé, a pragmatizmusban és liberalizmusban véli felfedezni az emberiség boldogulásának eszközét. A tizenegyedik kép Londonban játszódik, ahol a „vadkapitalizmus” uralkodik; ez tehát Madách jelene, de az ország valódi helyzete, elmaradottsága miatt, nem felel meg ennek az ábrázolásnak. A következő kép a jövőbe mutat, amelyet egy Falanszter udvara jelképez. A Tragédia egyik francia fordítója, Jean Rousselot szavaival élve, „ez a tudományos utópiák félelmetes világa”⁶, amelynek alapelvei a következő négy szóban foglalhatók össze: utilitarizmus, technokrácia, kollektivizmus, gerontokrácia. Egy végső menekülési kísérlet: el a földtől, az űrbe. De a Föld Szelleme, amely véleményem szerint a tudományos determinizmust jelképezi, visszakényszeríti utasainkat a kopár, kihűlt Földre, ahol minden energiaforrás kimerült, ahol egy Eszkimó – Ádámot istennek képzelve – így fordul hozzá:

– *Ha isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
S több főka. –*

⁵ Meglepő, bár a kommentárok figyelmét tudomásom szerint eddig elkerülte, hogy Madách ezt a kiűzetés tragédiájára korántsem utaló, inkább *melioratív* kifejezést használta. A valóságban szövegromlásról van szó; már Tolnai Vilmos is jelzi az 1924-es kiadás jegyzeteiben (256. old.), hogy a kéziratban eredetileg a „pálmafás vidék” kifejezés állt. Lásd a Horváth–Kerényi kiadás 8. oldalát: „Az elírás az első kiadás óta kísért, és így olvasható – többek között – a Magyar Remekírók Madách-kötetében (1974) és a 19. századi dráma antológiájában (1984)”.

⁶ Lásd az 1964-ben kiadott francia fordítás előszavát. 12. old.

Az utolsó jelenetben a kör bezárul, újra a harmadik kép színterén vagyunk: Ádám, a látottaktól elborzadva, öngyilkosságra készül, így akarván megkímélni az emberiséget a gyászos jövőtől:

Nem egymagam vagyok még a világon?

Előttem e szírt, és alatta mély:

Egy ugrás, mint utolsó felvonás...

Mint tudjuk, a tervet Éva anyasága hiúsítja meg, s Ádámnak meg kell hajolnia az Úr előtt, aki a közismert és sok kommentátor számára sovány és kétes „Küzdj és bízva bízzál!” vigaszt intézi hozzá. [...]

Madách és a szocializmus

Közvetlenül a mű megjelenése után Erdélyi János a *Tragédiát* az „Ördög komédiájá”-nak nevezte (*Magyarország*, 1862), tiltakozott a szocializmus reakciós bírálata ellen: „A költő eljárása vakmerő játék az irodalmi komolysággal, s keserű tréfaüzés az eszmékkal. Tűrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok, az eszmék prófétája ultramontánokkal⁷ stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövőkor fejleménye ellen?”

1883-ban, a pesti ősbemutatót követő „Különvélemény”-ében (*Pesti Napló*, szeptember), Pulszky Ferenc (1814–1897) hasonlóképpen, de az elvi kérdéseket teljesen félreértve nyilatkozik: „A darab tetszik mindazoknak, kik a liberalizmusban s a francia forradalom elveiben látják a világ teljes megromlásának okát, mert a mű iránya reakcionárius...”

Pulszky ekkor a Nemzeti Múzeum igazgatója volt s ugyanakkor a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy nagymestere.⁸ Feltételezhető, hogy meglehetősen merev ideológiai alapállásból bírálta Madáchot. Ez egyébként Franz Mehringre, a berlini *Die Neue Zeit* (1893) szociáldemokrata kritikusra is jellemző (Mehring 1919-ben a kommunista pártba állt át). Madáchról így ír: „Vigasztalan és zavaros pesszimizmus tölti be *Az ember tragédiáját*; minden hiábavaló, a hatalom, a tudás, a hit, a szabadság, egyszóval az emberiség múltja, jelene és jövője” (*Matúra-klasszikusok*, 140. old.).

⁷ A pápai hatalmat a világi hatalom fölé helyező szélsőségesen klerikális politikusok.

⁸ Nincs kizárva, hogy negatív ítéletébe személyes okok is közrejátszottak: érdekes lenne kideríteni, hogy mennyiben befolyásolta véleményét Madách sajátos viszonya a szabadkőművességhez. Mindenesetre Praznovszky Mihály (1984., 71. old.) nagyon szigorúan nyilatkozik róla: „Pulszky számunkra elég megbízhatatlan tanú. ...két jellembeli hibája sokat ront szavai hitelén. Az egyik a feltűnésvágy, amellyel mindenáron önmagát akarja a történelmi események főszereplőjévé avatni, másik negatívuma gyávasága, amellyel következetesen kitér a konfliktusok és a felelősségvállalás elől...”

Hogy az ellentáborból is idézzek egy példát, Farkas Gyula (1894–1958)⁹ a berlini egyetem katedrájáról olyan papnak nevezi Madáchot, aki „hitetlenül mutatja fel az oltáriszentséget”.

Madách viszonyát a szocializmushoz néhány pontban össze lehet foglalni:

1) Csak az ún. utópista szocializmus néhány változatát ismerte, tegyük hozzá: olyan doktrinér (Madách egyik kedvenc szava) változatokat, amelyek a matematikai traktátusok deduktív módszerét alkalmazva, érthető módon, inkább taszítólag hatottak rá.

2) A magukat szocialistának valló valóságos rendszerek szinte kivétel nélkül elfajultak, jórészt meg is szűntek, belebuktak belső ellentmondásaikba, illetve kénytelenek a piacgazdálkodás követelményeihez alkalmazkodni; a szocialista ideológia csak a többpártrendszer keretében hat, mint egy megoldási kísérlet a sok közül.

3) A Falanszterben leleplezett elfajulások (kozmpolitizmus, redukcionizmus,¹⁰ ökológiai veszély, a gépek korlátlan uralma, a képességvizsgáló tesztek mechanikus alkalmazása, a gerontokráciával súlyosbított technokrácia) napjainkban is fenyegető valóság, így csak csodálnunk kell Madách előrelátást, különleges extrapoláló képességét.

1988-ban megjelent tanulmányomban (*Palócföld*, XXII., 85. old.) utaltam a megfelelő szövegrészekre, de az 1954-es kiadás sorszámozását használva, amelyet a jelen szöveg 9. jegyzetének értelmében revidiálnom kellett. (A mű 1992-es kiadását használom, amelyet Kerényi Ferenc gondozott.) A helyes referenciák a következők:

- *a hon fogalmának eltűnése* (3142–3150);
- *a pozitívizmus túlságbavitele, a túlzott specializálódás* (3201–3203);
- *az ökológiai veszély: a növény- és állatvilág egyes fajainak kipusztulása s ezzel kapcsolatban a szemellenzős utilitarizmus* (3229–3263);
- *a gép egyeduralma, a képességtesztek mechanikus alkalmazása, amely az egyént csak pusztá számmá silányítja* (3458–3557);
- *a másképpen gondolkozók bolonddá nyilvánítása* (3571–3585).

Sőtér (I. m. 1958., 47. old.) szerint Madách „Falanszterének képe valójában a kapitalizmus ad absurdum vitelét fejezi ki. Falanszterének világában a kapitalizmus érkezik el egy torz és meddő fokára. [...] Madách a kapitalista manchesteri iskola¹¹ elképzeléseit párosítja Fourier utópiájával.”

⁹ Sziklay László Aurélien Sauvageot önéletrajzához fűzött jegyzeteiben (*Souvenirs de ma vie hongroise*. Corvina, 1988. 290. old.) így jellemzi Farkas Gyula működését: „fajvédő szellemben írt irodalomtörténeti összegezései heves bírálatokat provokáltak megjelenésük idején”.

¹⁰ Társadalmi, lélektani jelenségek leegyszerűsítése laboratóriumi szintre.

¹¹ Jeremy Bentham (1748–1832) művéhez fűződő utilitarista ideológia, amely a születéskorlátozás révén véli a társadalmi konfliktusokat megoldani.

Madách művének aktualitását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Tragédiáról* szólva szinte lehetetlen a napi politikai jellegű aktualizálást elkerülni.¹²

Sőtér István talán nem gondolta, hogy „a kapitalizmus ad absurdum vitelét” azért fedezzük fel Madách művében, mert a szocialista rendszerek vagy meghaltak, vagy – mint például Kínában – súlyos ellentmondásaikban vergődve haldokolnak, alapelveiket diametrálisan meghazudtolva kénytelenek küzdeni a fennmaradásukért.

A világ népei egy mindezideig ismeretlen történelmi folyamat: a *globalizáció* problémáival viaskodnak. A türelmetlenség, a vallási és nacionalista integrizmus fenyeget egész földrészeket. Madách antidogmatizmusa sohasem volt annyira időszerű, mint manapság.

Ami a globalizáció veszélyeit illeti, Madách tanítása hasonlóképp figyelemre méltó. Ha tény, hogy minden probléma világprobléma, csak úgy lehet valamiféle megoldást elképzelni, ha elfogadjuk, hogy a „Földnél kisebb egységekben gondolkodni és cselekedni [...] többé nem lehet”¹³ Az imént idézett Merka János felhívja a figyelmet „a kíméletlen szociáldarvinizmus”, „a nyugati kultúrimerializmus” veszélyeire, arra, hogy az internet segítségével „a globalizáció egyre inkább a bűnözés, kábítószerkereskedelem, szexturizmus és hasonló törvénytelen és embertelen üzlet ismertetőjegye lesz”. Az ún. „fogyasztó társadalom”, amelyet joggal pazarló társadalomnak is lehetne nevezni, ellentétben áll az ökológia követelményeivel, „fő haszonélvezői a tőkével bírók és a finanszpekulánsok”, és „ez, a nyugati világ által elősegített folyamat a gazdagok és szegények közötti még nagyobb távolsághoz vezet”. Kétségtelen, hogy ez a morálizáló hang nem mentes minden túlzástól, ugyanakkor azt is illusztrálja, hogy a nyugati világ kritikája nem szűnt meg a marxista rendszerek és ideológia csődjével egyidőben. A liberális szemlélet szükségszerűen magában hordja az önkritika lehetőségét, főleg az az illúziótlan, tisztánlátó liberalizmus, amelynek a *Tragédia* Madácha volt híve.¹⁴

Madách alapélménye a világ dolgainak sokfélesége, az ellentétpárok bonyolult viszonylatai, amelyek közül nem tud *egyetlenegy*t választani anélkül, hogy kissé *mindent* ne választana, nem tud *egy*t elvetni úgy, hogy kissé *mindegyiktől* meg ne undorodjék. A címkéket kedvelők számára nevezzük ezt az álláspontot *ideológiai univerzalizmusnak*.¹⁵ A madáchi koncepció

¹² Ilyen értelemben nyilatkozik Hubay Miklós is *A dráma sorsa* című kötetében (1983; idézet a *Matúra-kiadásban*. 1992., 142. old.): „Minden aktualizálás nélkül mondhatjuk: Ádám és Lucifer űrutasok lettek... úgy érezzük, mintha nekünk írta volna ezt a művet Madách Imre. Útmutatásul a mi szorongató álmainkhoz. Mintha azon az 1864-beli októberi napon, a halálos ágyán, a kéziratra még ráírta volna: Száz év múlva felbontandó!”

¹³ Lásd a Katolikus magyar értelmiség – Pax Romana 1999. október 7-én Innsbruckban rendezett tanulmányi napok legfőbb tanulságait, nevezetesen Merka János beszámolóját (*Életünk*, 2000. márciusi száma, 3–4. old.)

¹⁴ Praznovszky Mihály (*Palócföld*, 1998. 2., 167–169. old.) jogos iróniával bélyegzi meg korunk szörnyűségeit: az iszlamista mézárításokat, azokat a túlkapásokat, amelyeket a »szent eszme jegyében« Kínában követnek el, vagy – más szinten – az amerikai neoprimitizmust, a „Miszter Internet” által vezényelt birodalom nyomasztó orwelli perspektíváját.

¹⁵ Lásd erről bővebben írásomat: *A Tragédia dualizmusa*, *Irodalmi Újság* (Párizs) 1967. júl. 15.

sarkalatos pontja a különféle eszmerendszerek egyenértékűségének a gondolata, amely szorosán összefügg az eszmék eszköz jellegének felfedezésével. Madách látja, ábrázolja, hogy a történelemre semmilyen statikus, előregyártott értékrendszer nem alkalmazható; minden eszme egy meghatározott történelmi feladattal kapcsolatban születik, s amíg a feladat aktuális – amilyen mértékben aktuális –, nem lehet a fejlődés folyamatából kigolyózni. Nyilvánvaló, hogy a történetiségnek ilyen mélyreható értelmezése a *kudarvokra irányítja a figyelmet*. De a tolerancia elvének következetes történelmi síkba helyezése, az a felismerés, hogy a türelem igazolását épp maga a történelem szolgáltatja, valamiképpen tartalmazza a kudarcok feloldásának lehetőségét is, más szóval: a drámai katarzist. Madách műve a küzdelemnek nemcsak tragédiája, hanem apoteózisa is. Az írónak sikerül a lehetetlen: a haladásba vetett hitet, általában a hit hangját, nem bárgyú, sekélyes optimizmus, hanem a könnyörtelen illúziótlanság alapjáról tudja megszólaltatni.¹⁶

¹⁶ Lásd Szegedy-Maszák (ItK., 1973. 4.), aki a mű nyitottságával magyarázza sajátos esztétikai jellegét és értékét: „[A mű] korának leggyötrőbb kérdéseit veti fel, s ahelyett hogy egyértelmű választ adna rájuk, szövege mindvégig a problematizmus és nem a szisztematizmus közegeiben mozog. [...] Ez az egyetlen mű, hol Madách nyitott befejezéssel él. [...] Végző soron e nyitottságra, az egymást kizáró világmagyarázatok mint lehetőségek közötti állandó feszültségre vezethető vissza e főmű intenzív esztétikai hatása.” (408. old.).